

MAKTABGACHA
VA MAKTAB
TA'LIMI VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA'LIMNI
RIVOJLANTIRISH RESPUBLIKA
ILMIY-METODIK MARKAZI

DEVIANTOLOGAYA ASOSLARI

Bolalik urug' ekiladigan tuproqqa o'xshaydi.
Ular kichkina, ko'rinmaydi, lekin bor.
Keyin ular unib chiqa boshlaydi...
Ba'zilari toza va yorqin gullarga,
ba'zilari esa boshhoqlarga aylanadi,
ba'zilari yovuz tikanlarga.

REJA:

1. Deviantologiyaning predmeti, maqsadi va vazifalari.
2. Deviant xulq-atvorning psixologik, ijtimoiy va biologik sabablari hamda rivojlanish mexanizmlari.
3. O'quvchilarda deviant xulq belgilarini erta aniqlash bo'yicha kuzatish va diagnostika metodlari.
4. Deviant xulq-atvor xavfini kamaytirish uchun profilaktik dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'llari.
5. Ota-onalar, pedagoglar va mutaxassislar bilan hamkorlikda deviant xulq-atvorli bolalar bilan ishlash strategiyalari.

DEVIANTOLOGIYA

Jamiyatda har bir inson belgilangan qoidalarga, axloqiy me'yorlarga va qonunlarga amal qilib yashashi kerak. Ammo hayotda shunday holatlar uchraydiki, ayrim insonlar bu me'yorlardan og'ishadi. Shu xulq-atvor me'yorlarini va ularning sabablarini o'rganuvchi fan - **deviantologiya** deb ataladi.

Deviantologiya fanining predmeti – me'yordan chetga chiqish holatlari, ya'ni inson xulq-atvorining jamiyat qoidalariga zid tomonlarini o'rganish.

DEVIANT XULQ-ATVOR NIMA?

Deviant xulq-atvor (lot. deviation – og‘ish) – ijtimoiy me‘yorlarga zid bo‘lgan xulq-atvor. Deviant xulq-atvor “ijtimoiy deviatsiya” deb ham ataladi. Deviant xulq-atvor barcha davlat va jamiyat uchun katta ijtimoiy-psixologik muammo hisoblanadi.

DEVIANT XULQ-ATVOR SABABLARI

- Biologik omillar
- Psixologik omillar
- Ijtimoiy omillar

BIOLOGIK OMILLAR

Genetik moyillik: Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, ayrim genetik omillar agressivlik, qaram bo'lishga moyillik yoki impulsivlik kabi deviant xulq-atvorning ma'lum turlarini rivojlantirish xavfini oshirishi mumkin. Biroq genlar xulq-atvorni bevosita belgilamaydi, balki faqat atrof-muhit ta'siriga qarab yuzaga chiqishi yoki chiqmasligi mumkin bo'lgan moyillikni shakllantiradi.

Neyrobiologik omillar: Bosh miya tuzilishi va faoliyatidagi anomaliyalar, masalan, peshona bo'laklarining shikastlanishi (rejalashtirish, o'zini nazorat qilish va qaror qabul qilish uchun mas'ul) impulsivlik, agressivlik va ijtimoiy xulq-atvorning buzilishiga sabab bo'lishi mumkin. Ayrim neurotransmitterlar (masalan, serotonin, dofamin) kayfiyat, impulsivlik va agressivlikni boshqarishda muhim rol o'ynaydi. Ularning muvozanatining buzilishi og'ish xulq-atvor xavfini oshirishi mumkin.

BIOLOGIK OMILLAR

garmon

Gormonal omillar: Testosteron kabi garmonlar darajasi agressivlik va impulsivlikka ta'sir qilishi mumkin. Biroq, shuni yodda tutish kerakki, garmonlar deviant xulq-atvorning yagona sababi emas, balki omillardan biridir.

Fiziologik omillar: Organik kasalliklar, bosh jarohati, uyqu va ovqatlanishning buzilishi bilvosita deviant xulq-atvorning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin, bu esa kognitiv funksiyalar, kayfiyat va o'z-o'zini nazorat qilishni yomonlashtiradi.

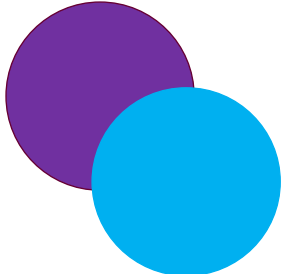
“noradrenalin”

PSIXOLOGIK OMILLAR

Shaxsiy xususiyatlar: O'ziga past baho berish, xavotirlanish, o'ziga ishonchsizlik, impulsivlik, nomukammallik hissi kabi ba'zi shaxsiy xususiyatlar deviant xatti-harakatlar xavfini oshirishi mumkin. Bunday xususiyatlarga ega bo'lgan shaxslar deviant xulq-atvordan kompensatsiya yoki o'zini tasdiqlash usuli sifatida foydalanishlari mumkin.

Kognitiv buzilishlar: Deviant xatti-harakatlar ko'pincha ratsionalizatsiya, mas'uliyatni inkor etish, zararni minimallashtirish, deviant xatti-harakatlarni ideallashtirish kabi kognitiv buzilishlar bilan birga keladi. Bu buzilishlar o'z xatti-harakatlarini oqlash va aybdorlik hissini kamaytirish imkonini beradi.

PSIXOLOGIK OMILLAR

Emotsional muammolar: His-tuyg'ularni samarali boshqara olmaslik, surunkali xavotir, tushkunlik, g'azab salbiy his-tuyg'ularni yengish usuli sifatida deviant xatti-harakatlarni keltirib chiqarishi mumkin.

Intellektning past darajasi: Ba'zi hollarda intellektning past darajasi ijtimoiy me'yorlar va deviant xulq-atvor oqibatlarini tushunishni qiyinlashtirishi mumkin.

Jarohatli tajriba: Bolalikda jismoniy, jinsiy yoki emotsional zo'ravonlik, yaqinlarini yo'qotish, oila yoki maktabdagi salbiy tajribalar psixologik salomatlikka jiddiy ta'sir ko'rsatishi va deviant xulq-atvorning rivojlanishiga hissa qo'shishi mumkin.

IJTIMOIIY OMILLAR

Oila: Nizolar, zoʻravonlik, qoʻllab-quvvatlash va nazoratning yoʻqligi bilan tavsiflanadigan notinch oila deviant xulq-atvor xavfini sezilarli darajada oshirishi mumkin. Tarbiya uslubi, ota-onalar va farzandlar oʻrtasidagi munosabatlar hal qiluvchi ahamiyatga ega.

Tengdoshlar guruhi: Tengdoshlar guruhining taʼsiri, ayniqsa, oʻsmirlik davrida kuchli boʻladi. Deviant guruhga qoʻshilish deviant meʼyorlar va xulq-atvorni oʻzlashtirishga olib kelishi mumkin. Konformizm va guruh bosimi deviant xatti-harakatlarga undashi ehtimoli mavjud.

IJTIMOIIY OMILLAR

Ijtimoiy-iqtisodiy omillar: Kambag'allik, ishsizlik, tengsizlik, ta'lim va sog'liqni saqlash xizmatlaridan foydalanish imkoniyatining yo'qligi - bularning barchasi deviant xulq-atvor xavfini oshiradi. Ijtimoiy deprivatsiya begonalashish va umidsizlik hissini keltirib chiqarishi mumkin.

Madaniy omillar: Madaniy me'yorlar va qadriyatlar deviant xulq-atvorni idrok etishga ta'sir ko'rsatadi. Bir madaniyatda deviant deb hisoblangan narsa boshqa madaniyatda me'yor bo'lishi mumkin.

DEVIANT XULQ-ATVORNING RIVOJLANISH MEXANIZMLARI

Ijtimoiylashuv - ijtimoiy me'yorlar va rollarni o'zlashtirish jarayoni. Noto'g'ri ijtimoiylashuv deviant xatti-harakatlarga olib kelishi mumkin.

Kuchaytirish: Deviant xulq-atvorning ijobiy mustahkamlanishi (masalan, e'tibor, tengdoshlarning ma'qullashi) uning mustahkamlanishiga olib kelishi mumkin.

O'rganish: Deviant xatti-harakatlar boshqa odamlarni kuzatish yoki to'g'ridan-to'g'ri o'rganish orqali o'rganilishi mumkin.

O'z-o'zini identifikatsiya qilish: Inson o'zini deviant guruh bilan identifikatsiya qilishi va uning qadriyatlari hamda me'yorlarini qabul qilishi mumkin.

O'SMIRLARDAGI DEVIANT XULQ-ATVORINING DIAGNOSTIKASI

1. Kuzatish metodi: Bolaning tabiiy sharoitdagi (sinfda, uyda, tengdoshlar orasida) xatti-harakatini diqqat bilan kuzatish.

Belgilari:

- Intizomsizlik, qo'pollik, agressiya;
- Jamoadan tashqari yolg'izlik yoki izolyatsiya;
- Sababsiz dars qoldirish, uy vazifalarini bajarmaslik;
- Zararli odatlarga qiziqish (sigareta, telefon, internet).

2. Suhbat va anketa metodi: Bolaning ichki dunyosi, fikrlari va his-tuyg'ularini bilish.

Qo'llaniladigan usullar:

- Individual suhbat (ishonchli muhitda);
- Guruhli anketa (masalan, "Mening oilam", "Mening do'stlarim", "Men nimaga qo'rqaman?" kabi).

O'SMIRLARNING DEVIANT XULQ-ATVORI DIAGNOSTIKASI

3. Sotsiometriya metodi: Sinf jamoasida o'quvchining o'rnini va tengdoshlari bilan munosabatini aniqlash.

Misol: Boladan "Sen kim bilan bir guruhda ishlashni xohlaysan?" deb so'ralsa, javoblar orqali u sinfda lidermi, chetlatilganmi yoki izolyatsiyada ekanligi ko'rinadi.

4. Test va psixodiagnostika metodlari

Qo'llanadigan testlar:

- Agressiya darajasini o'lchash testlari (Bass-Darki shkalasi va h.k.);
- Xavotirlanish darajasi (Spilberger shkalasi);
- Depressiya, o'zini baholash testlari;
- Qimor o'yinlar, internet, gadjetlarga qaramlik testlari.

5. Ota-ona va o'qituvchilardan ma'lumot yig'ish: Bolaning uy va maktabdagi xatti-harakatini qiyosiy tahlil qilish.

Usullar:

- Ota-onalar bilan intervyu;
- O'qituvchilardan bola haqida fikrlarni olish.

O'QUVCHILARNI GURUHLASH VA KODLASH

001-003 papkalarni yuritish

Voyaga yetmaganlar 3 toifaga guruhlanadi va kodlanadi:

- **Avtodestuktiv xulqqa moyilligi bo'lgan o'quvchilar** — o'ziga zarar yetkazish yoki bilvosita o'zini shikastlash xavfini ko'rsatuvchi holatlar. Bu insonning jismoniy, psixik yoki ijtimoiy farovonligiga zarar yetkazuvchi ongli yoki ongsiz har qanday harakat bo'lishi mumkin.
- **Destruktiv xulqqa moyilligi bo'lgan o'quvchilar** — bu bevosita yoki bilvosita zarar yetkazishga, tartibni buzishga, munosabatlarni izdan chiqarishga qaratilgan vayronkor, tajovuzkor yoki ijtimoiy me'yorlarga zid xatti-harakatlar.
- **E'tibor talab qiluvchi o'quvchilar** — emotsional sohada qiyinchiliklari bor, giperaktiv yoki passiv, o'z-o'zini baholashida muammolari mavjud, ijtimoiylashishda qiyinchiliklarga duch keladiganlar.

“GURUHLASH” RO‘YXATLARINI SHAKLLANTIRISH MEZONLARI

1. O‘quvchilarning muammoli holatini aniqlash sohalari:

- Ta’lim faoliyati
- Tengdoshlar bilan munosabatlar
- Kattalar bilan munosabatlar
- Xulq va harakatlar
- Kasbga yo’naltirish
- Ijtimoiylashuv

3. Kodlash tizimini tanlash (misol):

- 001 – Avtodestuktiv xulqqa moyil o‘quvchilar
- 002 – Destruktiv xulqqa moyil o‘quvchilar
- 003 – E’tibor (korreksiya) talab qiluvchi o‘quvchilar: emotsional intellekt, ijtimoiylashuv, shaxsiy ehtiyojlar yo’nalishida

2. Zarur ma’lumotlarni olish usullari:

- Ro‘yxatga olingan qoidabuzarliklarni tahlil qilish
- Sotsiometrik tadqiqotlar
- Kuzatuv
- Suhbatlar
- Pedagoglarning o‘quvchi haqidagi fikrlarini o‘rganish
- Diagnostika

“GURUHLASH” RO‘YXATLARINI SHAKLLANTIRISH MEZONLARI

4. Har bir maqsadli guruh (001–003) bo‘yicha o‘quvchilarning zarur shaxsiy hujjatlari kodlangan papkada saqlanadi. Barcha ishlar jurnalga qayd etiladi va bayonnoma shaklida rasmiylashtiriladi. Korreksion ish samaradorligini oshirish maqsadida dasturlarga o‘zgartirishlar kiritiladi.
5. Analitik ma’lumotlar asosida natijalarda ijobiy o‘zgarishlarga erishgan o‘quvchilar guruhdan chiqariladi, biroq psixolog ularni kuzatishni davom ettiradi.
6. Voyaga yetmaganlarning ijtimoiy xavfli holatda bo‘lishi bo‘yicha ro‘yxat tuzish ijtimoiy-psixologik yordamga muhtoj va nazorat ostida bo‘lgan voyaga yetmaganlarning ro‘yxatini maktabning ma’naviy-ma’rifiy ishlar bo‘yicha direktor o‘rinbosari tuzadi. Bu ro‘yxat O‘zbekiston Respublikasi Xalq ta’limi vazirligining 2020-yil 18-dekabrdagi 308-son buyrug‘i bilan tasdiqlangan “Umumta’lim muassasalarida ijtimoiy xavfli holatda bo‘lgan voyaga yetmaganlar bilan individual ishlarni tashkil etish va nazorat qilish tartibi to‘g‘risidagi nizom”ning 4-bobi, 16-bandiga muvofiq shakllantiriladi.

“GURUHLASH” RO‘YXATLARINI SHAKLLANTIRISH MEZONLARI

7. Psixologlar ro‘yxatdagi o‘quvchilarni o‘rganadi, ularga xulosa beradi, muammoni aniqlaydi va tasdiqlaydi hamda ota-ona roziligi mavjud bo‘lsa, o‘quvchini muammo turiga qarab uchta korreksion guruhdan biriga kiritadi.

8. Sinf rahbarining so‘roviga asosan, u taqdim etgan hamda so‘rov mazmuni aniq ko‘rsatilgan hisobot shaklida hamkorlik amalga oshiriladi.

Deviant xulq-atvor xavfini kamaytirish uchun profilaktik dasturlar ishlab chiqish va amalga oshirish yo'llari

1. Axborot-ma'rifiy usullar:

- Deviant xulq-atvor, uning sabablari va oqibatlari haqida xabardorlikni oshirishga qaratilgan individual va guruhli suhbatlar, ma'ruzalar, seminarlar.
- Sog'lom turmush tarzi, huquqiy me'yorlar, psixoaktiv moddalarni iste'mol qilish oqibatlari haqida ma'lumot berish.
- Ko'rgazmali materiallardan foydalanish (bukletlar, plakatlar, videoroliklar).

2. Ijtimoiy-psixologik korreksion usullar:

- Shaxsiy rivojlanish, muloqot ko'nikmalari, nizolarni hal qilish bo'yicha treninglar.
- Psixologik muammolarni ishlab chiqish, o'z-o'zini adekvat baholash va stressni yengish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan guruhli va individual psixoterapiya. Samarali ijtimoiy xulq-atvor ko'nikmalarini rivojlantirishga imkon beradigan rolli o'yinlar, vaziyatlarni modellashtirish.

DEVIANT XULQ-ATVOR XAVFINI KAMAYTIRISH UCHUN PROFILAKTIK DASTURLAR ISHLAB CHIQISH VA AMALGA OSHIRISH YO‘LLARI

3. Qulay muhit yaratish usullari:

- O‘smirlarning bo‘sh vaqti va bandligini tashkil etish (sport seksiyalari, to‘garaklar, qiziqishlariga ko‘ra klublar).
- Oila, maktab va boshqa ijtimoiy institutlarda ijobiy mikromuhitni shakllantirish.
- Ota-onalar va boshqa ahamiyatli kattalarni profilaktika ishlariga jalb qilish.

4.Xavfni erta aniqlash va korreksuyalash usullari:

- Ijtimoiy-psixologik testlash va so‘rovnoma o‘tkazish.
- Psixologik-tibbiy-pedagogik komissiyalar ishi.
- Tavsiyalar berish va birinchi yordam xizmatlari.
- Profilaktik tadbirlar natijalarini monitoring va tahlil qilish.

OTA-ONALAR, PEDAGOGLAR VA MUTAXASSISLAR BILAN HAMKORLIKDA DEVIANT XULQ-ATVORILI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH STRATEGIYALARI

1. Muammolarni diagnostika qilish:

Kompleks yondashuv:

Mutaxassislar (psixologlar, logopedlar, defektologlar va boshqalar) ishtirokida bolaning har tomonlama baholanishini o'tkazish, shu jumladan tibbiy, psixologik va pedagogik jihatlarni qamrab olish.

Kuzatish:

Pedagoglar va mutaxassislar bolaning turli vaziyatlardagi xatti-harakatlari va o'zaro munosabatlarini tizimli ravishda kuzatib borishlari kerak.

Ma'lumotlarni tahlil qilish:

Tibbiy kartalar, pedagogik tavsifnomalar, test va anketa natijalarini o'rganish.

Ota-onalardan ma'lumot olish:

Ota-onalarni tinglash, bolaning muammolariga ularning nuqtayi nazarini bilish, shuningdek, oilaviy vaziyatning o'ziga xos xususiyatlarini bilish muhimdir.

OTA-ONALAR, PEDAGOGLAR VA MUTAXASSISLAR BILAN HAMKORLIKDA DEVIANT XULQ-ATVORILI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH STRATEGIYALARI

2. Hamkorlik va hamkorlikni tashkil etish:

Muntazam uchrashuvlar:

Muammolarni muhokama qilish, strategiyalarni ishlab chiqish va natijalarni baholash uchun ota-onalar, o'qituvchilar va mutaxassislar bilan uchrashuvlar o'tkazish.

Shaxsiy maslahatlar: Ota-onalar va bolalarga qiziqtirgan savollar bo'yicha individual tavsiyalar berish.

Guruh mashg'ulotlari: Ota-onalar va bolalar uchun muloqot qilish, muammolarni hal qilish va o'zini o'zi boshqarish ko'nikmalarini shakllantirishga qaratilgan treninglar o'tkazish.

Ota-onalar majlisi: Tarbiya va ta'limning dolzarb masalalarini muhokama etish uchun mutaxassislarni taklif etgan holda ota-onalar majlislarini tashkil qilish.

Axborot-ma'rifiy faoliyat: Ota-onalar va o'qituvchilarga bolalarning yosh xususiyatlari, turli muammolarning sabablari va belgilari, shuningdek ularni bartaraf etish usullari haqida zarur ma'lumotlarni taqdim etish.

OTA-ONALAR, PEDAGOGLAR VA MUTAXASSISLAR BILAN HAMKORLIKDA DEVIANT XULQ-ATVORILI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH STRATEGIYALARI

3. Individual yordam rejalarini ishlab chiqish:

Hamkorlikda rejalashtirish: Bolaning xususiyatlari va ehtiyojlarini inobatga olgan holda, unga yordam ko'rsatishning individual rejalarini ishlab chiqish, bu jarayonga ota-onalar va mutaxassislarni jalb qilish.

Maqsad va vazifalarni belgilash: Bola bilan ishlashda erishilishi lozim bo'lgan maqsadlarni, shuningdek, hal qilinishi kerak bo'lgan aniq vazifalarni ravshan ifoda etish.

Usullar va vositalarni aniqlash: Bolaning xususiyatlari va oilaning imkoniyatlarini hisobga olgan holda qo'yilgan maqsadlarga erishish uchun eng samarali usul va vositalarni tanlash.

Natijalarni baholash: Qo'llanilayotgan usul va vositalarning samaradorligini muntazam baholab borish, zarur hollarda yordam rejasiga tuzatishlar kiritish.

OTA-ONALAR, PEDAGOGLAR VA MUTAXASSISLAR BILAN HAMKORLIKDA DEVIANT XULQ-ATVORILI O'QUVCHILAR BILAN ISHLASH STRATEGIYALARI

4. Ota-onalar va pedagoglarni qo'llab-quvvatlash:

O'rganish: Ota-onalar va pedagoglar uchun bolalarni tarbiyalash va o'qitish masalalarida ularning kompetentligini oshirishga qaratilgan treninglar va seminarlar o'tkazish.

Emotsional qo'llab-quvvatlash:

Ota-onalarga emotsional yordam ko'rsatish, qiyinchiliklarni yengishga ko'maklashish va ijobiy kayfiyatni saqlab qolish.

Oilaviy muammolarni hal qilishga ko'maklashish: Bolaning xulq-atvori va o'zlashtirishiga ta'sir qilishi mumkin bo'lgan oilaviy muammolarni hal qilishda yordam berish.

Qulay muhit yaratish: Maktab va oilada o'zaro tushunish, hurmat va qo'llab-quvvatlash muhitini yaratish.

Psixolog uchun amaliy tavsiyalar:

- Deviant bolani “xulqi yomon” deb ajratmaslik;
- Uning ijobiy tomonlarini topib, rivojlantirish;
- Har bir bola uchun individual korreksiya dasturi ishlab chiqish;
- Mumkin bo’lsa, bolani xavfli muhitdan uzoqlashtirish;
- Ijobiy xulq uchun rag’batlantirish tizimini qo’llash.

MAKTABGACHA
VA MAKTAB
TA'LIMI VAZIRLIGI

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI TA'LIMNI
RIVOJLANTIRISH RESPUBLIKA
ILMIY-METODIK MARKAZI

Ishtirokingiz uchun rahmat!